

S.M.Qənizadənin maarifçi konsepsiyası və islam dünyagörüşü



Təyyar SALAMOĞLU,
ADPU-nun professoru

I HİSSƏ

S.M.Qənizadənin “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” dilogiyası

III yazı

“Müəllimlər iftixarı”: Şeyda bəy roman qəhrəmanı kimi

S.M.Qənizadənin “Müəllimlər iftixarı”nda əsas məramını, maarifçi düşüncələrini, vətəndaş-ziyalı mövqeyini Şeyda bəyin təmsalında vermək məqsədi ilə qələmə əl atdığı heç kəsə şübhə doğurmur. Lakin müəllif onu süni yollarla, sxematik təsvirlərlə maarifçi qəhrəmana çevirmir. Görünür ki, öz ideyalarını ortaya qoymaq məramı ilə bərabər, bədii əsər-roman yazdığı da unutmur. Buna görə də, bütün bu situasiyalarda qəhrəmanın təbii, canlı insan olaraq düşünməsi və yaşantıları qayğısına qalır, Şeyda bəyin düşüncə metamarfozalarını təfəssilatlı şəkildə əks etdirməkdən çəkinmir. Biz “bəs Diləfrüzün həmayil necə olsun?” sualı qarşısında naçar qalan qəhrəmanın inandığı həqiqətlərə istehza ilə yanaşma anlarına da, başından keçən düşüncələr seli içərisində başını itirməsinə də, ağır fikirlər altında yatağında “nə yatmış, nə oyaq” kimi çabalamasına da, nəhayət, dünya nizamının nə üçün belə nizamsız qurulmasına dair Allahın sonsuz suallar ünvanlamasına da, Allahın adilliyinə dair qəti inamını beynindəki şübhəli qənaətlərin əvəz etməsinə də intellektual düşüncə qəhrəmanının, təbii, həyatı karakterinin ifadəsi kimi baxır, dərk edirik. Qəhrəmanın dövrünün mürəkkəblikləri, müəyyən mənada, amansızlıqları içində çabalamasına təbii yanaşırıq. Bu cür təsvirlər romanda inandırıcılığı artırır, hadisələrin öz təbii halında cərəyanını gücləndirir. Maraqlıdır ki, müəllif milli mühtdəki sosial bərabərsizliklər, cəmiyyətdə baş verən çoxsaylı haqsız olaylar haqqında qənaətlərini qəhrəmanın düşüncəsinə sezilmədən daxil edə bilir: “Xudavənda, bu nə sirdir, bu nə ecəzdir? Biz hamımız sənə bəndələrinik, hamımızı bir cövhərdən xəlf edibsen. Bəzilərə baxırsan fəqirlik oduna yanıb mənim kimi ürəyi yüz yerdən dağlı, mühtəcləqlə ömür keçirirlər...Bəzilərə baxırsan, zəhmətsiz mal, xunabəsiz dövlət sel kimi axıb başlarından aşır”. Lakin bu “daxilolma” prosesi qətiyyənlə maarifçi qəhrəmanı daha da mükəmməl göstər-

mək naminə baş vermir. “Bəs Diləfrüzün həmayil necə olsun?” sualı qarşısında naçar qalan, çarə axtarışına çıxan, saysız-hesabsız fikir seli içində çabalayan qəhrəmanın fikrinə tam təbii yolla daxil olur. Çünki, naçarlıq qəhrəmanı yaşadığı həyata daha dərin-dən nüfuz etmək məcburiyyəti qarşısında qoyur.

Ancaq bütün hallarda oxucunu daha çox bir məsələ düşündürür: Yaranmış vəziyyətdən Şeyda bəy necə çıxacaq? “Diləfrüzün həmayil məsələsi”ni müəllif necə həll edəcək? Müəllif təhkiyəsindən öyrənirik ki, Şeyda bəy xəyal aləmində “sərgərdan dolanarkən” məktəb zəngi kimi qulağında səslənən batini bir səs, insan “yol üstündə qəflətən qala divarına düşər kimi” necə ayılırsa, onu ayıldır, özünə qaytarır. Bu artıq tam psixoloji bir durumdur; İnsanın özünün özünə qayıdışıdır, özünü yenidən dərk etməsidir. Müəllif bu psixoloji durumda, qəhrəmanın özünəqayıdışındakı yaşantılarını təbii halında təsvir edir: “Şeyda bəy silli dəymiş adam kimi sərəsimə diksinib ayıldı. Aləmi xəyalatda seyr etdiyi vüqatı dübarə və həm də təkrar edərək, özgülərin sərətə xüsusda təsəvvürə gətirdiyi biməni fikirləri həsəd zəngi ilə boyanmış görüb, qəlbində sadir olan süflə məhsusatdan nəhayətdə xəcil oldu”.

Şeyda bəyin düşüncələri ağır vəziyyətdə “özlərin sərətə xüsusda” düşünməsi, öz vəziyyəti ilə özlərin vəziyyətini müqayisə etməsi psixoloji müstəvidə və insanın təbii istəkləri nöqtəyi-nəzərindən tam inandırıcıdır. Lakin sosial təbiəti artıq formalaşmış olan, bütün həyatını mənəvi dünyaya bağlayan bir insanın öz düşüncələrinə görə, qəfil ayılıb xəcalət çəkməsi də tam təbii haldır. Çünki “insan öz təbiətinə mühtacdır. Ondan qopma bilmir”. Şeyda bəyin özünəqayıdışı, mad-də nemətlərlə bağlı istəklərini “küfr və məsiyyətlə hesab etməsi”ndə, sosial varlığının formalaşmasında İslam inancına bağlılığı birbaşa rol oynayır. Şeyda bəyin qəti inamına görə, insan öz inam və imanında bütöv omlalıdır. Əlbəttə, Şeyda bəy insan təbiətinin mürəkkəbliyini bilir, insanın nəfsə meyilliyini də bilir. Bu mənada onun düşüncəsindəki hər hansı bir sapıntı, nəfsin quluna çevrilmək ehtimalını da bilir. Özünün varlığını da bu naqisliklərdən kənarında təsəvvür etmir. Lakin Şeyda bəy bütün bu cür hallarda tapındığı dinin qoyduğu yolları da bilir: “...İman lövhəsində təcrübə qələmi ilə səbt olunubdur ki, hər bir ürək nagüvarlığının müalicəsi məhz dua və istiğfar davasına münhəsirdir. Filhəqiqə, dillərdə zikr olunan Allah kəlməsi bir türfütüleyndə ürək məxrubəsin təmir edərəkən pozğun dünya işlərimizi də abad ediyor”.

XIX əsrin sonunda yaranan maarifçi qəhrəmanların həyat prinsiplərinin müəyyənlişməsində İslam inancının əhəmiyyətli mövqedə dayandığı elmi ədəbiyyatda təsbit olunmuşdur: “XIX əsrin son rübünün maarifçiləri isə Ağilla yanaşı, həm də Allahı qəbul edir, köməyə çağırır, dini fanatizmə qarşı mübarizədə dlinin özünün ən müqəddəs silahı ilə - Quranla da silahlanırlar. Fəxrəddin, Fərhad və Bahadır kimi ən səciyyəvi, realist maarifçi qəhrəmanlar belə, kəlməbaşı xudaya, islama müraciət edirlər” (Qarayev Y.Realizm: sənət və həqiqət.s.129).

Maarifçi əsərlər üzərində diqqətli müşahidələrin ümumiləşdirilməsindən doğan bu tip qənaətlər təəssüf ki, tən-

qidi mövqedən söylənir. Qəhrəmanların “kəlməbaşı xudaya, islama müraciəti” onların dünyagörüşünün məhdud və ziddiyyətli cəhəti kimi qələmə verilir. Ədəbiyyatşünaslıq müəlliflərin və onların ideya rəpuoru olan qəhrəmanların üzərinə götürdüyü maarifçilik missiyası ilə dinə tapınmanı, dini dəyərləri özünün həyat prinsiplərinə çevirməsini bir araya sığmayan hal hesab edir, dinin tərbiyəedici rolunu qəbul etmir. Şeyda bəy haqqında ədəbiyyatşünaslığın irəli sürdüyü aşağıdakı mülahizə məhz həmin yanaşmanın, maarifçilikdə dini görüşlərin tərbiyəedici rolunu rədd etməyin nəticəsi kimi meydana çıxır: “O, (Şeyda bəy - T.S.) bir tərəfdən öz əsrinin qabaqcıl maarifçisi olaraq demokratik fikirləri təbliğ edir, cəhalət zülmətini işıqlı maarif səhəri ilə əvəz etməyə çalışır, digər tərəfdən insanları mənəvi əsarət altın-



da saxlayan dinin müdafiəçisi kimi çıxış edir” (X.Məmmədov.s.126).

Bu mülahizələr maarifçilik görüşlərinin marksist ideologiya nöqtəyi-nəzərindən izahıdır. Burada dinə “insanları mənəvi əsarət altında saxlamaq” funksiyası verilməklə onun həm həqiqi mahiyyəti təhrif edilir, həm də qəhrəmanın - Şeyda bəyin düşüncəsində İslama verilən rolun dəyəri tamam tərs mövqedən yozulur. Çünki “Müəllimlər iftixarı”nda tamam fərqli hadisələr cərəyan edir. Yaranmış vəziyyəti olduğu kimi təsəvvür etməyə çalışsaq.

Şeyda bəyin reallığı haqqında düşüncələri üzvləşdiyi ağır vəziyyətlə bağlı onu nəfsin təsiri altına salır. Şeyda bəyin Allaha üz tutaraq “nəçin məni belə fəqir və belə bitəvanə yaradıbsan?” sualında dünya malının cazibəsinə düşdüyü aşkar görünür. Bu, artıq nəfsin əsarəti altına düşmək, mənəvi azadlığını itirməkdir. Lakin Şeyda bəy bu “mənəvi əsarət”dən çıxmağa özündə güc tapır. Bu gücün mənbəyi nədir?

Bu, Şeyda bəyin tapındığı, iman və inanc bağladığı İslam dinidir. Şeyba bəy məhz dinin ona təlqin etdiyi mənəvi dəyərlər hesabına nəfsin əsarətinə qalib gəlir. Bu din onda “dövlətəslin”nin və “dövləti ariyə”nin nə olması haqqında qəti qənaət formalaşdırır. Şeyda bəy “sədayi-batini”nin təsiri altında ayılında onu nəfsin əsarətindən qurtaran İslamda həqiqi və yalançı var-dövlətin nə olması haqqında beynindən keçən fikirlər olur. O, özünə qayıdıb “dua və istiğfar” yolunu tutur. “...İman lövhəsində təcrübə qələmi ilə səbt olunanlar” Şeyda bəyi bir daha qəti qənaətə gətirir ki, “Bəla daşılı ilə vurulub, qəm zərbi ilə sernigun olan bir şəxs ürək ağrısından zinhərə gəlmiş halda, əgər sidq ilə Allah çağırırsa, bişəkk ki, o padşahlar padşahi xudavəndgar dərğahında bəndələr

cümləsinə qəbul olub, nicat ümidi ilə kəmərbəst və kərəm xəzinəsindən hissə bərdar oluyor”.

“İman lövhəsində təcrübə qələmi ilə səbt olunanlar” barəsində Şeyda bəyin mülahizələri və mövqeyi ilə üz-üzə qalanda oxucu düşüncəsində dinin “insanları mənəvi əsarət altında saxlaması” fikri tamamilə qüvvədən düşür. Çünki dinə verilən bu “rol”la Şeyda bəyin düşüncələri ağır vəziyyətdən necə xilas olmasını təsəvvür etmək, eyni zamanda, onun bu məqama qədərki və bundan sonrakı hərəkətlərinin məntiqini başa düşmək mümkün deyildir. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslığın dinə verdiyi bu “rol”la nə S.M.Qənizadənin yazdığı məramını, nə də yaratdığı obrazın estetik funksiyasını izah etmək mümkün deyil. Düşünürük ki, Şeyda bəyin əməl və düşüncələrinə nüfuzun əsas açarı onun “iman lövhəsində təcrübə qələmi ilə səbt olunanlar”dır. Şeyda bəyin tərəddüdlərinə son qoyub, tam qətiyyətlə mənəvi dünyaya yenidən dönməsində onun iman və inancın həlledici olduğu şübhəsizdir.

Həmin iman və inanc Şeyda bəyin özünü müəllim kimi dərk etməsinin, başqa sözlə, özünə yenidən qayıdışının psixoloji əsasını müəyyənləşdirir. Şeyda bəy bir olan Allah tərəfindən müəyyənlişdirilmiş dünya nizamının məntiqini başa düşür və onu qəbul edir. “Əlzam-məlzum” əsasında müəyyənlişən dünya nizamında - “dünyanın gərđişi”ndə Şeyda bəy öz yerini görür. Bu nizamın müəyyənlişməsində əslində ona uca bir mərtəbədə yer verildiyini bir daha başa düşür. Əlzam dünya nizamını saxlayan vacib əməllərdir. Məlzum isə bu işlər üçün məsuliyyət daşıyan insanları nəzərdə tutur. Şeyda bəyin dünya nizamında özünə ayrılan yeri dərk etməsi bu nizamın müəyyənlişməsində elmin və təhsilin, təlim və tərbiyənin yerini dərk etməsi anlamına gəlir. Bu dərk etmədə dünya nizamına maarifçilik düşüncəsindən baxış əsasdır. Lakin Şeyda bəyin maarifçilik düşüncəsində Allah Təalanın müəyyənlişdirdiyi yola iman və inancı da birmənalı yer tutur. Maarifçi qəhrəmanın aşağıdakı mülahizələri bütün bunların həm təsdiqi, həm də ifadəsi kimi səslənir: “Dünyanın gərđişi əlzam-məlzum ilədir. Bağ-bansız aləm dolanmadıqda, müəllimsiz həm dolana bilməz. Xəllaqi-ələm dünyanı xəlf edəndə hikmət üzrə yapmış. Hələ mən Şeydanı müəllimliyə qabil bilib, müəllimlik təklifi ilə mükəlləf və müəllimlik fəziləti ilə mümtaz edibdir”. Şeyda bəyin “nəkarə olduğun və nə işə qabil olmaqlığın”da, başqa sözlə, özünü müəllim kimi dərk etməsində Allah iradəsinin rol oynaması müəllif təhkiyəsində də xüsusi vurğulanır. Məsələnin bu tərəfinə, dolayısı ilə olsa da, ədəbiyyatşünaslıqda toxunulmuşdur: “Fəxrəddin, Fərhad və Bahadır kimi ən səciyyəvi, realist maarifçi qəhrəmanlar belə, kəlməbaşı xudaya, islama müraciət edirlər” (Y.Qarayev, s.129). Ədəbiyyatşünaslığın bu etirafı adı çəkilən qəhrəmanların, o cümlədən Şeyda bəyin maarifçi düşüncələrinin formalaşmasında, onların özünü bir maarifçi kimi əməl və düşüncələrində təsdiq etmələrində, təsdiq edə bilmələrində Allah Təalanın, dini görüşlərin həlledici rolunu işarələyir. Şeyda bəy, ən nəhayət, bütün tərəddüdlərinə son qoyaraq qəti bir qənaətə gəlir:

(Davamı 14-cü səhifədə)

“Müəllimin evi məktəbxanadır, müəllimin nöqəri məktəb mülazimidir, müəllimin təvabe və ətbəri çocuq-şagirdləridir, müəllimin muxəllafatı qara-qara məktəb mizləridir, müəllimin sazı, nəğməsi məktəb şagirdlərinin sədasıdır, müəllimin istirahəti dəftərlər təshihidir. Müəllimin mal və mətəi dərs və təlimdir, müəllimin kəsb və icrəti öz millətinin məhəbbət və iradətidir...”.

Ədəbiyyatşünaslıqda Şeyda bəy bir maarifçi, bir müəllim kimi xarakterizə olunarkən maarifçi qəhrəmanlar silsiləsində tutduğu yeri müəyyənləşdirmək üçün bu sitatdakı fikirlərin üzərinə dönə-dönə qayıdılmışdır.

Şeyda bəyin cəmiyyətin tərəqqisində məktəb və müəllimə həlledici rol verməsi ədəbiyyatşünaslıqda vurğulanan məsələdir. Ümumən götürəndə bu doğru bir ümumiləşdirmədir. Lakin “məktəbxana”ni ev yerində görmək, “müəllimin istirahəti”ni “dəftərlər təshihisi”ndə axtarmaq, yenə də ümumən götürəndə çətin bir işdir, fədakarlıq tələb edir. Təbii ki, savad cəhətdən bu işə yarayan hər adam bu fədakarlığa hazır deyil. İnkər edilməz həqiqətdir ki, hər adam özünün “kəsb və icrəti”, başqa sözlə, gördüyü işin müqabilində ancaq “millətinin məhəbbət və iradəti”ni qazanmaq ilə razılaşmaz. Bunu ancaq vətəndaş amalına köklənmiş insanlar edə bilərlər. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində bu vətəndaş düşüncəsinin ən bariz əlaməti himmətçilik idi. Yalnız bu əqidəyə köklənmiş insan “millətinin məhəbbət və iradəti”ni öz kəsb və icrəti kimi qəbul edir. Şeyda bəy də himmətçilik düşüncəsinə köklənmiş insandır. Başqa cür, heç bir halda “Ax, xudavənda, tədris nə girenmayə mətə, millət iradəti nə pürəyar bəhadır” düşüncəsi onun varlığına hakim kəsilə bilməz. Himmətçilik milli inkişafın rəhnidir. Buna görə də elmi düşüncədə bu hərəkət, bir qayda olaraq, milli düşüncə, milli özünüdərk ilə əlaqələndirilir. İlkin və zahiri planda onun dinlə əlaqəsi görünür. Əslində isə himmətçiliyin kökü islami düşüncəyə, hökm və ehkamlara bağlanır. Məşhur bir hədisdə belə deyilir: “Elm öyrənin, hətta Çində olsa belə. Çünki, elm öyrənmək hər bir müsəlmana vacibdir”. İslamda “elm öyrənmək”in hər bir müsəlmana vacibliyi elm öyrədənə

müstəsna dəyər verməklə müşayiət olunur. Məhəmməd Peyğəmbər (S) cəmiyyətdə elm öyrədənin yeri haqqında buyurur: “Məndən sonra sizlərin ən mərhəmətlisi elm öyrədən və bu yolla elmi yayılan kimsədir”.

Bu hədislərdə cəmiyyəti, başqa sözlə, müsəlman ümmətini və eyni zamanda, mənsub olduğu milləti elm, təlim və tərbiyə yoluna çəkmək “elm öyrədən” - müəllim, yaxud alim üçün ən şərəfli vəzifə kimi müəyyənləşdirilir. İslamda alimin elmi abidin ibadətindən ona görə “70 mərtəbə üstün” tutulur ki, elmdə insanların bəsirət gözünü açmaq, onlara həyatı və hətta ibadətini mənasını başa salmaq imkanı var. Deməli, islam elmə, təlim və tərbiyəyə cəmiyyətin tərəqqisinin yolu kimi baxır. Buna görə də elmə və alimə, təlim-tərbiyəyə və müəllimə şərəfli yer ayırır. Məhəmməd Peyğəmbər (S) məhz bu məntiqlə buyururdu ki, “insanların peyğəmbərlik dərəcəsinə ən yaxın olanları alimlər və döyüşçülərdir”.

Şeyda bəy ona görə “Xudavənda, təkrarən sənə şükür olsun ki, mən aciz bəndəyə süni-müəllimliyi tərbiyə verib, məktəbdarlıq peşəsini nəsib edibsən” deyir və bu tip dualar onun dilində ona görə təkrar-təkrar səslənir ki, o, Allah Təalanın elmə və alimə, təlim-tərbiyəyə və müəllimə verdiyi dəyəri yaxşı bilir. Eyni zamanda, Şeyda bəy “tila və nügrə” (qızıl və gümüş) ilə “tədris və təlim” arasındakı fərqi də Allah Təalanın mövqeyi, Qurani-Kərim hökmləri əsasında dərk edir. Ona görə də Şeyda bəyin “cəmiyyətin nicasını üç şeydə - məktəbdə, müəllimdə və qabaqcıl ideyaların təbliğində” axtarmasına dair ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsini (X.Məmmədov,s.121) bütün bunların hamısının ilkin əsasında İslam ehkamlarının dayanması şərti ilə qəbul etmək olar. Bu isə həm də onu göstərir ki, milli düşüncənin, milli özünüdərk prinsiplərinin formalaşmasında İslam dəyərləri əsaslı missiyada çıxış edir. S.M.Qənizadənin maarifçi qəhrəmanının ideallarında Allaha bağlılıq notları da bunun ifadəsidir.